

Kirkegårdens dige er ikke bare et dige

Gunver Vestergaard, kirkegårdskonsulent i Viborg Stift

Mogens Andersen, kirkegårdskonsulent i Aalborg Stift

Diget er kirkegårdens hegn

Der findes flere former for indhegning af kirkegården. Det kan være teglmure, betonstensmure eller mure opført af kløvede kampesten. Der ses også trådhegn og hegnsplantninger i form af hække eller buskbeplantninger eller kombinationer af disse hegn. Denne artikel handler kun om de traditionelle kampestensdiger, som de kendes bedst fra Jylland. Tidernes syn på kirkegårdsdiger har ændret sig, og artiklen tager udgangspunkt i digerne, som vi ser dem i dag og de problemer, der knytter sig til opretholdelsen og vedligeholdelsen af dem. Kampestensdigerne har mange fælles træk, men ved et nærmere eftersyn ses det, at der er forskelle og

Kirkegårdens dige er et hegn, der adskiller gravpladsen fra omgivelserne. Tømmerby kirke, Aalborg Stift.
Foto: MA

nuancer. Det er væsentligt at være opmærksom på særpræget ved det enkelte dige således, at forskellighederne opretholdes og således, at vi stadig kan skelne mellem digetyper og egnssærpræg.

Kirkegårdsdigerne har det tilfælles, at de er kirkegårdenes hegn. De omkranser gravpladsen og adskiller den fra det pulserende dagligliv. Før i tiden kunne det blandt andet være løsgående kreaturer, som skulle holdes ude fra kirkegården. Nu er der snarere tale om, at hegnet afgrænser et område, hvor der opstår en lille verden for sig selv, der helt har sin egen funktion og atmosfære samt sine egne regler og traditioner. Kirkegårdsdiget hegner de dødes have, hvor der skal være værdighed, fred og ro.

Diget markerer en visuel ramme omkring kirkegården og kirken således, at kirkeanlægget bliver en samlet helhed. Kirkeanlægget ligger næsten altid på et højdedrag eller et fremskudt parti i landskabet. Set udefra følger diget altid terrænet. De grove og robuste materialer giver anlægget karakter af tidløshed og uforgænge-

Muret portal med både bred og smal åbning.
Vejlby kirkegård. Aarhus Stift.
Foto: GV

lighed. På denne måde favner diget kirkegården og kirken. Dette kirkeanlæg er blevet et symbol, der som regel kan genkendes på lang afstand.

Kirkegårdslågerne hører med til indhegningen. Lågerne er oftest placeret ved de mest benyttede adgangsveje. De helt gamle, smalle låger kan kun passeres til fods. Nu er der normalt en hovedlåge og flere sekundære låger. Hovedlågen er som regel så bred, at den kan passeres i en bil. Der kan desuden være brede, sekundære låger til arbejdsbrug. Kirkegårdslågerne kan være simple trælåger eller jernlåger, der er ophængt lige så simpelt på træstolper eller stenstolper. Eller lågerne kan være mere storslåede med portaler. Lågerne bliver kun overfladisk berørt her, men de er i sig selv et studium værd.

Digetyper

Karakteristisk for digerne er, at de altid følger det naturlige terræn således, at ydersiden har nogenlunde konstant højde. Dige-kronen bliver derfor kun vandret, hvis terrænet er vandret. Digets udvendige side har ensartet højde på 1 - 1,2 m. Højden kan variere meget på den indvendige side. Normalt ligger den indvendige digefod 0,5 - 0,75 m højere end den udvendige digefod. Men forskellen kan variere meget. Det er ikke usædvanligt, at kirkegårdsarealet ligger i niveau med digekronen således, at der ikke er nogen indvendig digeside. Det kan endog forekomme, at kirkegården ligger højere end digekronen. Terrænets betydelige højdeforskelle uden for og inden for diget skyldes ofte bearbejdningen af kirkegården. Gennem flere hundreder år er løs jord skyllet til de lavere liggende dele af kirkegården og aflejret ved diget.

Det mest almindelige er, at digerne er dobbeltsidede således, at der er en lodret stenflade på både yder- og indersiden. Enkelte diger er ensidede fra oprindelsen, eller de er blevet det, fordi indersiden er skredet sammen og stenene fjernet. Indersiden er erstattet med en skrånende jordflade. Ydersiden skal til stadighed stå stensat for at holde uvedkommende ude fra kirkegården, så den er oftest den bedst vedligeholdte. Fjernes blot det øverste muldrag på et diges sammensunkne

Massivt dige af kalk og flint.
Et eksempel på, at lokale
materialer har været anvendt
som byggemateriale.

Vigsø kirkegård. Aalborg Stift.

Foto: MA

inderside, vil man ofte finde adskillige sten fra et oprindeligt tosidedt dige.

Digerne kan være jordkernediger eller massive stendiger. I jordkernediger er digets midterste del fyldt op med jord og småsten. Kernen støtter stenfladerne og giver diget bredde og stabilitet. I massive diger er kernen udelukkende udfyldt med småsten. Denne digetype er meget stabil, fordi stenfyldet ikke påvirkes af frost. Digerne er normalt sat direkte i den stedlige jordbund. Kun undtagelsesvis er de gamle diger sat på et drænnende sandlag eller stenlag.

Kirkegårdsdigerne er hovedsageligt opbygget af ubearbejdede granitsten også kaldet kampesten. De findes overalt i landskabet, og de er aflejret her under istiden. Man kan således til dels aflæse dele af den lokale geologi i diget. For eksempel kan der være betydelig forskel fra egn til egn på stenstørrelserne. Nogle diger er blot opbygget af få lag store sten, medens andre er opbygget af små sten i mange lag. Hvis diget består af mange små sten, bliver det let ustabil, og på grund af sætninger får det nemt karakter af en vold. Man skal være

opmærksom på, at nogle diger, der er opført af små sten, kan være fra første halvdel af dette århundrede, hvor en del diger blev flyttet eller fornyet.

I nogle egne, hvor der er kalk i undergrunden som ved Hanstholm og Mønsted, er digerne bygget af kalksten med flint. Omkring Aalborg, hvor der også er kalk i undergrunden, findes denne digetype dog ikke. Kalkstensdigerne er antageligt ikke så gamle som granitstensdigerne, da kalkstenen nedbrydes af frostpåvirkninger og har begrænset holdbarhed. Under restaureringsarbejde i Hjørdemål var der spor af et traditionelt granitstensdige nederst. Mellem det nordlige Thy med sine kalkstensdiger og det sydligere Thy med granitstensdiger findes diger, der består af en blanding af granit- og kalksten.

Mange steder er der sten med kulturspor. Stenene har været tænkt til andre formål, men er havnet i kirkegårdsdiget. Det kan være sten, der har været forsøgt kløvet eller tilhuggede sten, som er blevet overflødige. Sten med spor af keglegruber, der er mejselspor fra kløvningen, kan være med til at datere digets alder. Der

Dige opbygget af en blanding af tilhuggede sten og kalksten.

Hjørdemål kirkegård. Aalborg Stift.

Foto: MA

kan også findes kværnsten fra forhistorisk tid, og sågar er der i sjældne tilfælde fundet runesten. Sådanne sten har væsentlig arkæologisk og historisk betydning, og de skal naturligvis bevares. Det kan være hensigtsmæssigt at anbringe de meget sjældne sten på mere betryggende steder.

Det er naturligt, at de jordfyldte diger er overgroede med græs og urter. Vegetationen hindrer digefyldet i at blive skyllet ud. Vegetationen tilpasses i forhold til digefyldets beskaffenhed. Skyggeforhold er også afgørende for, hvilken vegetation der indfinder sig. Forskellige græsser udgør hovedvæksten. Intens pleje af digerne har mange steder ført til, at artssammensætningen er begrænset til græs. Digesiderne ved den enkelte kirkegård kan være meget forskellige med hensyn til både konstruktion og plantesammensætning. Men det er klart, at diget udgør en biotop for overdrevs- og tørbundsplanter. Nogle diger kan være helt prægede af bregnearter som engelsød. Andre diger har mere varierede plantesammensætninger. Typiske planter er stenurt, stenbræk, fingerbøl, svaleurt, violer, kongelys, katost, sæbeurt og mange andre. En række arter er

Overgroet dige med mangfoldige typiske digeplanter. Bør først slås sidst i august
Tolne kirkegård. Aalborg Stift
Foto: MA

“levende fortidsminder”, der er indført til landet i middelalderen. På enkelte diger findes der sjældne planter som for eksempel visse bregnearter. Dyr, der finder deres bolig i huler, holder ofte til i diger, hvor de kan finde huler mellem stenene. Det kan være firben, brud, lækat, mus, tudser, snegle, humlebier og mange flere.

Vedligeholdelse og reparationer

Kirkegårdsdiger er påvirkelige af vind og vejr. Der er stor forskel på digernes holdbarhed afhængigt af fundering, stenstørrelse, kernefyld, vegetation og ikke mindst håndværksmæssig udførelse. Digerne skal stedse vedligeholdes, hvis sammenskridning skal undgås på langt sigt. En del diger har gennemgået hårdhændede reparationer, der til tider kan minde om fornyelse. Plejen har til tider haft til formål at holde et dige så rent som muligt, hvilket har svækket det og gjort det til et sterilt stenanlæg. I det følgende gives nogle retningslinier for vedligeholdelse og reparation af kirkegårdsdiger, idet det skal bemærkes, at der ikke er tale om en egentlig arbejdsbeskrivelse.

Det er væsentligt igen at nævne, at digerne skal altid følge det udvendige terræn og have ens udvendig højde. For at undgå de totale nedbrydninger og genopbygninger fra bunden, skal diget efterses to gange om året, hvert forår og efterår. Især er forårseftersynet vigtigt. På dette tidspunkt kan vinterens sætninger afsløres, fordi vegetationen ikke dækker diget. Mindre sten lægges på plads. Er der tale om større udskridninger, kan det vurderes, om partiel reparation skal udføres, eller det kan vente endnu et par år. Ved reparation af gamle diger skal det undgås, at de får karakter af nye diger. Derfor anvendes partielle reparationer, hvorved digets hovedtræk og ofte skæve forløb fastholdes.

Det er vigtigt at fastholde digernes karakter således, at forskellighederne mellem dem opretholdes. Det vil sige, at digets materialer af sten, kernefyld samt græstørv og urtevegetation skal genanvendes således, at plantevæksten videreføres. Nedtagne sten skal så vidt muligt genplaceres med den samme side udad. I digekernen kan der være kulturrester og frøkilder fra den oprindelige vegetation. Ler bør ikke forekomme i større

Stien til lågen er fjernet, men det flotte indgangsparti bør bevares. Øsløs kirkegård. Aalborg Stift. Foto: MA

mængder i kernen, idet dette materiale er meget påvirkeligt af frost og derfor kan skade diget unødvendigt. Bearbejdede granitsten genplaceres således, at kultursporene kan ses. Skulle der i diget være kasserede gravstenssokler og andet affald, bør det dog fjernes. Bevaringsværdige gravsten, der eventuelt findes i diget, kan placeres et passende sted på kirkegården. Under reparationer kan det være nødvendigt at tilføje nye sten. Størrelsen og karakteren må tilpasses resten af diget. Kirkegårdslåger og portaler, der ikke længere benyttes, bør ikke fjernes. De er ofte forbundet med intakte eller nedlagte kirkestier, og de fortæller historie om, hvorledes befolkningen tidligere færdedes til kirke.

Diger, der er jævnt sammensunkne gennem mange år, kan være meget smukke og have en meget særpræget og stabil vegetation. Sådanne diger bør i mange tilfælde forblive sammensunkne eller kun nødtørftigt repareres. Det sker, at det er nødvendigt at sætte diger om fra bunden. I disse tilfælde bør diget opføres på de oprindelige bundsten, der om nødvendigt rettes op. Også i disse tilfælde genanvendes eksisterende materialer. De almindeligt benyttede normer for anlægsarbejder kan

Et middelalderdige nederst opbygget af store sten. Efter sandflugt er der øverst opført et nyt dige af små marksten og strandsten. Sandet er nu bortgravet. Skallerup kirkegård. Aalborg Stift.

Foto: MA

ikke bruges fuldstændigt ved reparation af de gamle diger. Det drejer sig for eksempel om krav om fundering og mindste stenstørrelser. Arbejdsform og materialer må altid vælges med hensyntagen til opgavens omfang og karakter i det enkelte dige således, at det lokale særpræg bevares. I forbindelse med anlæggelse af nye kirkegårde opføres af og til nye kampestensdiger. Disse diger kan opføres efter nutidige anlægsnormer.

Plejen af vegetationen på digerne bør også tilpasses kirkegårdsanlægget og omgivelserne. Vegetationen på diger i uplejede omgivelser bør først slås efter frøspredningen i slutningen af august. Diger omkring kirkegårde i omhyggeligt plejede omgivelser, hvor der grænser plænearealer op til diget, kan som regel holdes tilsvarende friserede. Eventuelt kan diget slås et par gange med le, hvorved vegetationen ikke slås helt tilbage.

Digerne bør stå direkte i det naturlige terræn med den til stedet passende vegetation af græsser og urter. Det ses flere steder, at der er planeret og anlagt en sti langs digets yderside, hvor graveren kan gå og passe diget. Stien kan endog være belagt med grus. Sådanne anlagte stier er unødvendige, og de misklæder diget. På digets inderside bør træer og grave holdes mindst 1 m fra diget.

Træer og buske skal som hovedregel fjernes fra selve diget. Diget er for så vidt et unaturligt voksested for træer, og både diget og træet kan blive ustabil. Træer, der er placeret tæt på digerne, bør ikke fældes af denne grund. De ekstra reparationer, der kan blive tale om på grund af vibrationer i diget under storme, er til at overse.

Klassificering og værdisætninger

Forskellighederne i digerne kan skyldes konstruktioner, materialer såvel som bevoksning. Men forskellighederne kan også skyldes oprindelighed eller det urørte. Nogle vil mene, at et dige med særligt egnstypiske materialer eller sjældne planter er mere værd end et friseret dige. Andre vil mene, at et dige med mange sten med kløvemærker er mere værd end et dige, der blot er opført af store, forskelligartede granitsten. Der findes

diger, som indlysende er særligt interessante, fordi de på en eller anden måde er særprægede. Men de fleste diger er blandinger af alle forhold. Det ligger i tiden at gennemføre klassificeringer og værdisætninger af så meget i vores omgivelser, og det kunne da også være fristende at tage kirkegårdsdigerne med. Men der skal ikke granskes meget i disse forhold, før det må erkendes, at kriterier for gruppering af digerne, ikke kan opstilles. Det kan alligevel godt lade sig gøre at tage hensyn til alle forhold ved det enkelte dige både under vedligeholdelse, reparationer og pleje. Dette synspunkt gælder også for digets forskellige sider. Den side, hvor hovedlågen findes, opfattes normalt som forsiden. Men kirkegården har ikke nogen forside og bagside. Alle sider har sit særpræg, og de bør behandles med samme seriøsitet. Værdisætninger af digerne vil let føre til forskelsbehandling af dem. Der vil blive taget omhyggelige hensyn til de højst klassificerede diger og få hensyn til de lavest klassificerede. Man må hellere sige, at der skal tages hensyn til alle diger afhængigt af deres særkender. Derved vil nogle diger stadig være de enkle og friserede diger, medens andre vil være de sprudlende og vildtvoksende diger.

Lovgivning, bekendtgørelser og cirkulærer

At kirkegårdsdigerne er væsentlige både som hegn og som kulturhistoriske og naturhistoriske elementer fremgår af, at der i bekendtgørelsen om Folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde er et selvstændigt afsnit med tre paragraffer om kirkegårdens indhegning. Der er ikke nogen egentlig bestemmelse om, at digerne skal bevares. Men det fremgår indirekte, at bevaring er et af hovedformålene.

Af bestemmelserne fremgår, at: *“Kirkegården skal indhegnes forsvarligt”. “Kirkegårdens indhegning og indgangspartier må ikke ændres, omsættes eller nedrives uden tilladelse fra Stiftsøvrigheden”*. Såfremt indhegningen er et stendige, må bestemmelserne forstås således, at indhegningen er forsvarlig, hvis diget er sammenhængende og opfattes som en adskillelse mellem kirkegård og omgivelserne. Når digepartier på menighedsrådets eller provstiuudvalgets initiativ skal nedtages for at blive repareret, skal tilladelse indhentes fra stiftsøvrigheden. Under

sagsbehandlingen høres kirkegårdskonsulenten, Den kgl. Bygningsinspektør og Nationalmuseet. På baggrund af konsulentudtalelserne godkender Stiftsøvrigheden ofte istandsættelser på en række vilkår, som sikrer, at netop det pågældende diges karakter bevares. Desuden indhentes kendskab til, om de håndværkere, der skal udføre arbejdet, er kyndige digebyggere. Den almindelige vedligeholdelse, hvor enkelte sten samles op og lægges på plads, skal ikke godkendes.

Endelig fastsættes om diger, at: *“Kemiske midler til bekæmpelse af ukrudt må ikke anvendes på folkekirkens kirkegårde”*. Der er visse forbehold for kommunalt bestyrede kirkegårde, men i alle tilfælde må kemiske midler ikke anvendes på diger og på digernes fod. Tilsyn med overholdelse af bestemmelserne udøves af kommunalbestyrelsen og kan ske ved stikprøvekontrol. Bestemmelsen om forbud mod ukrudtsmidler på digerne har været gældende i mange år. Det er forfatternes indtryk, at der med den tiltagende miljøbevidsthed kun helt undtagelsesvis bruges kemiske midler på kirkegårdene og i meget ringe omfang på digerne. Det sker naturligvis i modstrid med bekendtgørelsens bestemmelser. Urtesammensætningen er igen ved at blive mere udbredt og varieret, men det tager mange år at opnå en stabil flora.

Kirkeministeriet udsendte i 1965 et cirkulære om vedligeholdelse og omsætning af stengærder. Formålet var at opnå en bedre standard i forbindelse med vedligeholdelse og reparationer af digerne. Baggrunden var, at de middelalderlige, stablede stendiger mange steder var i en mindre tilfredsstillende stand på grund af manglende vedligeholdelse eller fra stedfundne reparationer og omsætninger, der var blevet udført uden tilstrækkeligt kendskab til den fremgangsmåde, som bør følges ved istandsættelse af sådanne diger. Cirkulæret indeholder en række forskrifter for vedligeholdelse og reparationer, som også er nævnt ovenfor. Der er selvfølgelig altid undtagelser fra reglerne. For eksempel står der i cirkulæret, at der ikke må anvendes flint. Det må der normalt heller ikke, men ved reparationer af kalk- og flintestensdiger i det nordlige Thy er man naturligvis nødt til at finde tilsvarende materialer for at fastholde egnsforskelligheden mellem digerne. Ligeledes bør de utallige flintesten, som ligger mellem granitstenene i digerne i denne egn, bevares. Af cirkulæret fremgår

også, at stenene kan lægges i ler. Det er også nævnt ovenfor, at det kan få meget uheldige konsekvenser for digernes stabilitet efter frostperioder. Cirkulæret giver udmærkede anvisninger på digereparationer, men det bør ajourføres og nuanceres.

I denne sammenhæng vil det være passende at berøre spørgsmålet om rettigheder vedrørende kirkens fortov. Fortovet er et ca. 1,5 m bredt areal, der ligger umiddelbart uden for kirkegårdsdiget. Mange er af den opfattelse, at kirkens ansatte til enhver tid har ret til at færdes uden for kirkegårdsdiget i forbindelse med digearbejder. Nogle mener endda, at kirken ejer fortovet, selv hvor det ligger uden for kirkens skel. Emnet er kompliceret, og det skal ikke her belyses udtømmende. Af det kildemateriale, som forfatterne har kunnet fremskaffe om emnet, fremgår det entydigt, at kirken ikke umiddelbart har færdselsret eller ejendomsret til fortovet. Der gås ud fra, at kirkegårdsdiger er egne hegn, der står helt på kirkens grund, og som alene skal vedligeholdes af kirken. Skellet kan for så vidt godt ligge i diget, men det vil i disse tilfælde normalt i det mindste blive afsat ved digets yderside.

I kong Christian den Femtes danske lov fra 1683, der stadig er gyldig, står: "*Kirkens fortog må ingen bruge, indhegne eller bygning paasette, uden Kirkens Forsvars Bevilning, og kirken får sin rettighed deraf*". Af denne tekst kan udledes, at det sikkert har været almindeligt, at kirken har haft et fortov i midten af 1600-tallet. Men lovgivningen indeholder ikke nogen almindelig bestemmelse om ret hertil. På de ældste originale matrikelkort er fortovene ikke indtegnet. Senere udtalelser fra midten af 1800-tallet og frem til vor tid har vist, at kirken kun kan gøre sin fortovsret gældende, hvis der for konkrete strækninger langs med diget kan påvises hævd. Derimod giver hegnsloven og i nogle tilfælde bygge-loven og kommunalvedtægten adgang til at reparere eget hegn fra nabogrunden. Ifølge hegnsloven er den vedligeholdelsespligtige berettiget til i tidsrummet mellem 1. november og 1. maj på hensynsfuld måde at færdes på naboens grund langs hegnet i det omfang, hegnets vedligeholdelse gør det nødvendigt. Der gås ud fra, at der normalt ikke påføres ejendommen skade i denne periode. Det må antages som en selvfølge, at skade skal udbedres eller erstattes.

Veje for tæt på diget medfører ofte ødelæggelse af terrænet og diget

Storvorde kirkegård. Aalborg Stift.

Foto: MA

På grund af vejanlæg, pløjning eller anden aktivitet kan et dige, der ligger over mod naboterræn blive ustabilt fordi den skrænt, der opstår mellem diget og pløjekanten, bliver for stejl. Ifølge hegnsloven må den til hegnet stødende jord ikke behandles eller benyttes således, at hegnet derved beskadiges. Skrænters stabilitet varierer meget afhængigt af, hvilket materiale skrænten består af. Det kan ikke anbefales, at skrænter står stejlere end 35 - 40 °.

I langt de fleste tilfælde løses vedligeholdelsesopgaverne uden problemer med naboer, selv om skellet findes ved digekanten. Men det er ikke ualmindeligt, at arealer omkring kirkegårdsdiget erhverves med henblik på en gang for alle at få løst naboproblemer, hvad enten det drejer sig om vedligeholdelse og pleje af diger eller bebyggelse op ad digerne. Det forenkler ofte problemerne, at kirken ejer arealerne, der ligger umiddelbart op mod digerne.

Holdninger

Der er flere måder at anskue kirkegårdsdiger på. Diget

kan blot betragtes som et hegn. Diget kan betragtes som et element i dødens have, hvor orden og renholdelse er vigtig. Diget kan betragtes som et levested for vilde planters vækst. Diget kan betragtes som et besværligt, gammeldags levn, hvor affald fra kirkegården kan anbringes. Alle eksempler findes. Forskellighederne mærkes tydeligt afhængigt af, om man taler med menighedsrådet, præsten, graveren, anlægsgartneren, arkæologen eller botanikeren. Men det afgørende er, at diget med låger og portaler er et af kirkegårdens væsentligste elementer både set i et kulturhistorisk og et naturhistorisk lys. Der findes adskillige hundrede velbevarede kirkegårdsdiger fra middelalderen, men der mangler en systematisk kortlægning af deres forskelligartede særpræg. Der findes blot nogle spredte artikler om særligt interessante sten og planter. Gennem omhyggelig vedligeholdelse og pleje af digerne kan kvaliteten og særprægene opretholdes. Den øgede interesse for historie og den grønne bølge har givet et godt skub fremad. Som i så mange andre forhold er den rette løsning ikke at træffe en konsekvent, generel afgørelse om digernes fremtidige tilstand, men i stedet gennem nuancerede og konkrete vurderinger at sikre kirkegårdsdigernes særpræg.